

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS
TA'LIM VAZIRLIGI**

URGANCH DAVLAT UNIVERSITETI

Ilm sarchashmalari

Jurnal OAK Rayosatining 2013-yil 30-dekabrdagi 201/3-son qarori bilan fan doktori ilmiy darajasiga talabgorlarning dissertatsiya ishlari ilmiy natijalari yuzasidan 10.00.00. – filologiya fanlari bo'yicha ilmiy maqolalar e'lon qilinishi lozim bo'lgan respublika ilmiy jurnallari ro'yxatiga kiritilgan.

4.2017

**научно-методический журнал
Издаётся с 2001 года**

Urganch – 2017

Filialimiz talabarlari bu borada ham ancha faol. Bahor va kuz oylarining iliq kunlarida har bir kurs guruhlari o'rtasida har shanba va yakshanba kunlari futbol musobaqasi uyushtiriladi. Guruhlar orasida g'olib bo'lganlar filial birinchiligi uchun to'p surishadi. Bizning filialda futbol musobaqalari, ayniqsa, an'anaviy tus olgan bo'lib, har yili ikki marta o'tkaziladi. Eng sara o'yinchilardan tuzilgan filialimiz terma jamoasi jismoniy tarbiya o'qituvchimiz Botir Abdalov murabbiyligi ostida Urganch davlat universiteti va TATU Urganch filiali terma jamoalari bilan musobaqalashadi. Ilg'or futbolchilarimizdan H.Yo'ldoshev, M.Fayziyev va B.Yo'ldoshevlar o'yinlarda bir necha bor o'zlarini ko'rsatganliklari uchun faxriy yorliq va esdalik sovg'alar bilan taqdirlanishgan. Bulardan tashqari, filialda shaxmat, stol tennisi, voleybol hamda erkin kurash bo'yicha musobaqalar o'tkaziladi.

Talabalar orasida, albatta, she'riyatga, raqsga qo'shiq aytishga, tor, rubob, gitara kabi cholg'u asboblari chalishga qiziquvchilar va buni mahorat bilan uddalaydigan yoshlar ko'plab topiladi. Yoshlarning dam olish vaqtlarini maroqli tashkil etishda oliy ta'lim muassalarida ana shunday iqtidorli yoshlardan tuzilgan teatr va kulgu ansambllari tashkil etilsa, yanada maqsadga muvofiq bo'lar edi, nazarimizda.

Har qanday ishning muvaffaqiyatini odamlar hal etadi. Afsuski, ayrim madaniyat muassasalarining xodimlari yetarli kasb malakasi va bilimga ega emas. Befarqlik, tepsa-tebranmaslik, omma o'rtasida ishni tashkil etishda uquvsizlik ishni barbod qiladi. Madaniy-ma'rifiy muassasalarga nisbatan iste'molchilik kayfiyatlarining har qanday ko'rinishlariga butunlay barham berish zarur. Madaniyat muassasalari kadrlari haqida g'amxo'rlikni yanada kuchaytirish zarur. Shu bilan birga, madaniyat va sport xodimlarini moddiy va ma'naviy rag'batlantirish, ularning uy-joy, maishiy turmush sharoitlarini yaxshilash lozim.

Bolalar va o'smirlarning ham dam olishini tashkil etishni takomillashtirish, bolalar orom-gohlarida tarbiya ishlarini isloh qilish, yuqori sinf o'quvchilarini hunarga jalb etish zarur.

Oilaviy dam olish uchun ko'proq imkon yaratilishiga erishish, shaharlar atrofida dam olish maskanlari barpo etib, so'lim tabiat qo'ynida hordiq chiqarishni yo'lga qo'yish, sayohat va jismoniy chiniqishni rivojlantirish, mahallalarda, qishloqlarda harbiy vatanparvarlik harakatini yanada jonlantirish kerak.

Xulosa qilib aytganda, bo'sh vaqtni tashkil qilish va undan samarali foydalanish muhim ijtimoiy masala bo'lib, uni to'g'ri hal qilish asosida shaxs o'zining ongli faoliyati, ijtimoiy-siyosiy faolligi va ma'naviy barkamolligi uchun tegishli imkoniyatlar yaratadi. Ana shunday komil shaxslardan tarkib topgan jamiyat esa mangu barqaror, qudratli, albatta, tinch-osoyishta bo'ladi.

Manzura Pirnazarova (UrDU)

ERTAKLARNI TAHLIL QILISH JARAYONIDA O'QUVCHILARNI OBRAZLI FIKRLASHGA O'RGATISH USULLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada umumta'lim maktablarining adabiyot darslarida ertaklarni tahlil qilish jarayonida o'quvchilarni obrazli fikrlashga o'rgatish usullari haqida so'z yuritiladi. 5-sinf o'quv dasturida berilgan "Susambil" ertagidagi obrazlar, matndagi obrazli ifodalar bilan aloqador masalalar yoritiladi.

Аннотация. В статье речь идёт о способах обучения учеников образному мышлению в процессе анализа сказок на уроках литературы в общеобразовательных школах. Рассматриваются вопросы, связанные с образами в сказке "Сусамбил". Проанализированы образные выражения текста, данного в учебных планах для учеников 5-го класса.

Annotation. The main issue of this article is to teach school children how to think figuratively while reading fairy tales. Furthermore, there are discussions about the main heroes of fairy tale "Susambil" which is printed in the literature book of grade "5".

Kalit so'zlar: ertak, obraz, folklor, didaktika, obrazlilik, badiiylilik, frazeologiya, badiiyeestetik ta'sir.

Ключевые слова: сказка образ, фольклор, дидактика, образность, художественность, фразеология, художественно-эстетическое влияние.

Key words: fairy tale, character, folklore, didactics, characterization, artistry, phraseology, artistic-aesthetic, effect.

Umumta'lim maktablarining adabiyot darsliklarida ko'plab ertak matnlari berilgan. Badiiy asarlarni, xususan, ertaklarni o'rganishda ko'pgina o'qituvchilar hozirgacha ushbu janrdagi g'oyaviy-didaktik xususiyatlarni tahlil qilishni an'anaviy tamoyil sifatida qo'llab kelmoqdalar.

Ertaklar haqida so'z yuritganda, aksariyat hollarda, xalq og'zaki ijodiyotidagi dualizm – ezgulik va yovuzlikning o'zaro kurashlari, ushbu ikki qarama-qarshi qutbning to'qnashuvi asnosida kechadigan voqealar xususida so'z yuritiladi, oxir-oqibatda ezgulikning yovuzlik ustidan g'alaba qilganligi ta'kidlanib, yovuzlik timsolida harakat qiladigan obrazlar qoralanib, ezgulik ramzi sifatida harakat qiluvchi obrazlar olijanob qilib ko'rsatiladi, natijada o'quvchilarda yovuzlikka nisbatan nafrat, ezgulikka nisbatan muhabbat tuyg'ulari kamol topib boradi.

Odob-axloq nuqtayi nazaridan qaraganda, bu usuldan ajablanmasa ham bo'ladi. Dastur talablariga javob bera oladi. Ammo mazkur usulda "Folklor asarlarining shakliy xususiyatlari, ayniqsa, ularning tili e'tibordan chetda qoladi. O'qituvchilarning ana shu e'tiborsizligi o'quvchilarni folklor asarlarida mujassamlashgan go'zallikdan bebahra bo'lishlariga sabab bo'ladi."

Umumta'lim maktablarining beshinchi sinfi adabiyot darsliklariga ko'plab ertak matnlari kiritilgan. Beshinchi sinf o'quvchilariga ertaklardagi obrazlar, matndagi obrazli ifodalar, poetik tilning o'ziga xos xususiyatlari bilan aloqador masalalarni o'rgatish, yoshlarni badiiy tilning hissiy ta'siridan ogoh qilish oson kechadigan ish emas. Avvalo, bu masalalardan o'qituvchining o'zi yaxshi xabardor bo'lishi zarur.

Badiiy adabiyotning o'ziga xos asosiy xususiyatlaridan biri uning obraz vositasida ish ko'rishidir. Shu sababli o'qituvchi, dastlab, obraz tushunchasining mohiyatini mukammal tarzda o'zlashtirib olgan bo'lishi kerak. Adabiyotdagi bu muammoni tahlil qilish ancha qiyinchilik tug'diradi. Chunki "obraz", "obrazlilik", "badiiylilik" tushunchalari turli manbalarda xilma-xil tarzda sharhlangan, ayrim hollarda bu tushunchalar bir-biri bilan aralashtirib yuborilgan yoki aksincha.²

Maktabda bolalarga ishni, eng avvalo, obraz atamasining ma'nosini va uning vazifasini tushuntirishdan boshlagan ma'qul. "Badiiy tafakkurning bir qismi bo'lgan obraz san'atning barcha turlarida mavjud bo'lib, musiqada ohanglar majmuyi, teatrdagi aktyorlar ijro usullari, adabiyotda esa tilning obrazli ifodalari tarzida namoyon bo'ladi".³

Obrazning voqe bo'lishida tilning boy va rang-barang leksikasiga asoslangan badiiy nutq asosiy rol ni o'ynaydi.

"Badiiy nutq obrazli nutq sanaladi. So'z bilan obraz o'zaro bog'liq bo'lsa ham, bir-biriga teng keladigan tushunchalar emas. Chunki so'z til birligi, obraz esa san'at hodisasidir. Badiiy adabiyotda so'z va gap obraz, manzara yaratishning o'ziga xos libosidir".⁴

Obrazda asar muallifining chuqur hissiy kechinmalari mujassamlashgan bo'lib, u eshituvchi, o'quvchi va tomoshabinda ham o'sha kechinmani vujudga keltiradi. Shunday ekan, badiiy asardagi obraz tushunchasining mohiyatiga yetmasdan turib, undagi badiiy ifodani bolalarga tushuntirib berish murakkab masaladir.

Shuni ham ta'kidlash joizki, adabiyot so'z vositasida obraz yaratadi. Ushbu jarayonda adabiy asardagi voqealar tafsilotini tasvirlash umumxalq tiliga asoslangan badiiy til zimmasiga tushadi. Badiiy tilning imkoniyatlari esa nihoyatda kattadir. Adabiyotshunos B.Sarimsoqov badiiy til imkoniyatlarini quyidagicha sharhlaydi:

¹ Тўхлиев Б. Махсус фанларни ўқитиш методикаси. Т., 2008.

² Саримсоқов Б. Бадийлик асослари ва мезонлари. Т., 2007, 4 – 77-бетлар.

³ Гулыга А.В. Принципы эстетики. М., Политиздат, 1987, с. 163.

⁴ Йўлдошев Б., Қурбонов Т. Бадий асар тили ва услуби масалалари. Самарқанд, 2007, 77-бет.

1. So‘z ma’nolarining ko‘chishi.
2. O‘zga tillardan so‘z olib o‘zlashtirish.
3. Tildagi eski va yangi yaratilgan so‘zlardan foydalanish.
4. Sheva va lahjalarga mansub so‘zlarga murojaat qilish.
5. Tildagi yordamchi so‘z va qo‘shimchalardan foydalanish.
6. Turli sohalarga oid atamalardan foydalanish.
7. Tildagi fonetik vositalarni ishga solish.
8. Tildagi yumuq iboralar, frazeologik iboralar, maqol, matallarni istifoda etish.
9. So‘z birikmasi yoki gapning kutilmagan shakllarini qo‘llash.⁶

Ushbu tasnifdan ma’lum bo‘ladiki, asarda kechadigan voqea-hodisalarni shakl qolipiga soluvchi badiiy nutq imkoniyatlari nihoyatda keng doirani tashkil etadi. Albatta, endigina boshlang‘ich sinf partasidan chiqib, beshinchi sinfga ko‘chgan o‘quvchilarga adabiyot nazariyasi bilan bog‘liq mazkur masalalarni tahlil qilib, tushuntirib o‘tirish shart emas. Chunki ularning iqtidori ushbu qonun-qoidalarni hazm qila olmaydi. Agarda o‘qituvchining o‘zi yuqorida ta’kidlangan nazariy masalalarni yaxshi o‘zlashtirgan bo‘lsa, bolalarni obraz va obrazli til elementlari bilan tanishtirish imkoniyatlari ro‘yobga chiqadi.

V sinf darsligida “Susambil” ertagi matni berilgan. Eng avvalo, ertakning nomi har bir o‘quvchini qiziqtiradi. Ular o‘qituvchidan nomning ma’nosini so‘rashadi. Shu sababli o‘qituvchi bu nom haqida o‘quvchilarga qanoatlanarli javob berishga tayyor bo‘lishi kerak. Folklorshunoslik fanida epik makon, mifologik makon va real makon degan tushunchalar mavjud. Susambil, Chambil degan nomlar epik makon turiga kiradi. Bu nomlar ertak va dostonlarda ko‘plab uchraydi va ular bir vaqtlari ijodkor ertakchi va baxshilar tomonidan o‘ylab topilgan. Bolalarga bu uchala makon haqida to‘la ma’lumot berish shart emas. Nazariy ma’lumot berishda ertak doirasidan chiqmagan ma’qul.

“Susambil” ertagi hajman katta, shu sababli uni mazmun-mohiyatiga qarab uch qismga bo‘lib tahlil qilish lozim. Ertak bilan tanishgandan so‘ng bu vazifani o‘quvchilarning o‘ziga topshirish kerak. Albatta, o‘qituvchi oldindan bu masalani hal qilib kelishi lozim. Taxminan, bu uch bo‘lim quyidagicha bo‘ladi:

Hayvonlar boy xizmatida. Susambil yo‘lida. Susambildagi hayot.

Avvalo, ertakning umumiy mazmuni bilan tanishib chiqqandan keyingina, uni qismlarga ajratish imkoniyati yuzaga keladi.

Qismlarga ajratilgach, ertak tahliliga kirishish lozim. Matn tahlilini ertak muqaddimasi haqida nazariy ma’lumot berishdan boshlash kerak. Chunki “Har bir sinfdan folklor materiallarini tanlashda o‘quvchilarning ruhiy hamda yosh xususiyatlari nazarda tutilgan. 5-sinfdan boshlab faqat folklor asarlarining o‘zinigina emas, balki ularga bog‘liq holda ayrim nazariy ma’lumotlarni ham yetkazish ko‘zda tutilgan. O‘qituvchi mana shu dastlabki tajribalardan folklor nazariyasining elementar ma’lumotlarini o‘quvchilar ongiga singdirib borishi kerak.”¹

Ertakning muqaddimasi quyidagicha boshlanadi: “Bor ekan-u, yo‘q ekan, och ekan-u, to‘q ekan, bo‘ri bakovul ekan, tulki yasovul ekan, qarg‘a qaqimchi ekan, chumchuq chaqimchi ekan, o‘rdak surnaychi ekan, g‘oz karnaychi ekan”. O‘qituvchi ko‘pgina ertaklar muqaddimasida aynan takrorlanadigan ushbu sa’jli boshlanmaning an’anaviy ifoda vositasi ekanligini, bu an’ana ertak voqealariga eshituvchini tezroq jalb qilish, unga estetik ta’sir o‘tkazish, qolaversa, ertakchiga ertak voqealarini boshlash uchun turtki bo‘lib xizmat qilishini tushuntirishi kerak. Shuningdek, ushbu an’anaviy boshlanmadagi ayrim so‘zlarga izoh berish kerak bo‘ladi. Masalan: **bakovul** – oshpazlar boshlig‘i, **yasovul** – posbon, **qaqimchi** – tabib, **chaqimchi** – g‘iybatchi kabi.

Ertaklar biror hudud bilan bog‘liq ertakchidan yozib olinganligi sababli uning leksikasida o‘sha hudud bilan aloqador sheva so‘zlari, o‘z navbatida, ertak yaratilgandan beri uning tarkibida

⁶ Саримсоков Б. Ўша асар, 116 – 120-бетлар.

¹ Тўхлиев Б. Махсус фанларни ўқитиш методикаси. Т., ТДПУ нашриёти, 2008, 49-бет.

saqlanib kelayotgan tarixiy va boshqa tillarga oid leksik birliklar bo'lishi mumkin. Ushbu ertak tarkibida ham o'shanday so'zlar anchani tashkil etadi: **qarol** – yollanib ishlovchi, batrak, **gajimli** – shokilali, popukli (sochoqli), **boz** – yana, **arg'amchi** – arqon, **loaqal** – hech bo'lmaganda, **az-roil** – jon oluvchi, **munkar-nakir** – o'lganlarni so'roq qiluvchi, **so'fi** – azon aytuvchi, **so'yil** – ta-yoq, **vasvasa** – xavf-xatar kabi.

Ushbu so'zlar ma'nosini sharhlash, birinchidan, o'quvchilarning so'z boyligini oshiradi, ikkinchidan, ertak g'oyaviy mazmunini tushunib olishni osonlashtiradi.

Ertakning g'oyaviy mazmunini tushuntirish unchalik qiyinchilik tug'dirmaydi. Uning asosiy g'oyasi ozod va farovon hayot uchun kurash, do'stlik va hamjihatlikni ulug'lash, har qanday dushmani birlashib yengishdir. O'quvchilar boshlang'ich sinflardayoq ertak o'qishga ishqiboz bo'lganliklari sababli bu ertakni ham ular mustaqil holda o'qib, g'oyaviy mazmunini tushunib olishlari unchalik qiyin emas. Ammo ertakning badiiy-estetik ta'sirini bolalar ongiga yetkazish ancha mashaqqatli vazifadir. O'qituvchi ertakni uchga bo'lib o'rganishga kirishishdan oldin yuqorida keltirilgan qiyin tushuniladigan so'zlarni lug'at sifatida doskaga yozib qo'yishi kerak. Matn o'qilib, mazmun va g'oya ma'lum bo'lgandan keyin ertak tarkibidagi turli maqollar, xalqona iboralar aniqlanib, ularning ertak badiiyatida tutgan rolini sharhlash lozim.

Ularni quyidagicha tasnif qilish mumkin:

Ifoda vositalari	Turi	Ma'nosi
Boyagi-boyagi, boy xo'janing tayog'i	Maqol	O'sha-o'sha, o'zgarishsiz
Yo'l azobi – go'r azobi	Maqol	Mashaqqat va qiyinchilik
Xo'jayinning qahri kelib, chayonday zahri kelib...	Saj usuli	Achchiqlanmoq
O'tning bo'lig'i , suvning tinig'i ...	Sa'j usuli	Mo'l-ko'llik
Bular yo'l yuribdi, yo'l yursa ham, mo'l yuribdi	Sa'j usuli	Uzoq yo'l bosmoq
Ovini ovlab, dovini dovlab, maza qilib...	Sa'j usuli	Rohat-farog'atga erishmoq
O'lganning ustiga tepgan deganday	Frazeologik birikma	Ustiga-ustak azob bermoq
Shu yerdan boshni olib ketayin	Frazeologik birikma	Bezor bo'lib, ketib qolmoq
Borganlarning bag'riga shamol tegibdi	Frazeologik birikma	Orzusiga yetmoq
Rangi o'chib , qoni qochib iyaklari qaltirab , ko'zlari yaltirab qolibdi	Sa'j usuli (nasrdagi qofiya)	Charchamoq, madori qochmoq

Agarda o'qituvchi ushbu tamoyilda ish tutsa, ertaklarni o'rganish jarayonida o'quvchilarning til va badiiy nutq go'zalligini, til boyliklarini, uning ifoda vositalari va me'yorlarini idrok etishga qaratilgan estetik qarashlari ham yuksalib boradi. "Badiiy matnning butun jozibasi, sir-u sehri ochilgandagina o'quvchi hayratga tushadi, loqaydlik vaziyatidan chiqadi. Loqaydlikdan forig' bo'lgan, hissiyoti uyg'ongan, ruhiy mudroqlikdan xalos bo'lgan o'quvchilardagina ma'naviy sifatlar o'z-o'zidan shakllana boradi".¹

Adabiyot o'qitishdan asl maqsad ham yoshlarni yuksak ma'naviyatli, madaniyatli shaxs sifatida tarbiyalab yetishtirishdir. O'qituvchilarga yuqoridagi obrazli iboralarining asar matnini o'qimishli va bo'yoqdor chiqishidagi ahamiyati masalasiga alohida to'xtalish zarur. Agarda badiiy nutqda o'quvchida ehtiros uyg'otuvchi o'shanday obrazli ifodalar bo'lmasa, matnning badiiylikdan mahrum bo'lishini bolalar anglab yetishi lozim. Albatta, asarda ishtirok etuvchi obrazlar haqida alohida chuqur ma'lumot berish kerak bo'ladi. "Susambil" ertagida asosiy obrazlar eshak va ho'kizdir. Ular mehnatkash bo'lishlariga qaramay, qadr topmaydilar. Shu sababli to'q

¹ Йўлдошев Қ. Адабиёт ўқитишнинг етакчи тамойиллари. "ТАТ", 1996, 3, 42-бет.

va farovon hayot izlab Susambilga yo'l olishadi. Yo'lda xo'roz, kalamushlar, arilar ularga sherik bo'lishadi. Oxir-oqibat ular baxtga erishadilar va hamjihat bo'lib hayot kechirishadi, ahillik bilan dushmanlar ustidan g'alaba qozonadilar.

O'quvchilarga har bir obraz tavsifini to'la yetkazish lozim. Ularga shunday ta'sir qilish kerakki, obrazlar qiyinchilikka duch kelishsa, qayg'ursinlar, baxt-saodatga erishsa, shodlansinlar. Ertaklardagi asosiy g'oyalarni bolalar ongiga yetkazishda ta'lim-tarbiya jarayonining ko'plab imkoniyatlari mavjud. Birinchi navbatda, ular yoshlardagi ijodiy iqtidorning o'sishiga imkon yaratadi. Qolaversa, ularda xalq madaniyati va qadriyatlarini e'zozlash hissini uyg'otadi. Ertaklarning mazmunini hikoya qildirish jarayonida bolalarning bog'lanishli nutqi rivojlanadi. Ularni ertaklarni to'plashga o'rgatish esa bolalarning ijodiy qobiliyatini o'sishiga olib keladi. Bu omillarning barchasi o'qituvchining fanni qay darajada egallaganligi bilan aloqadordir.